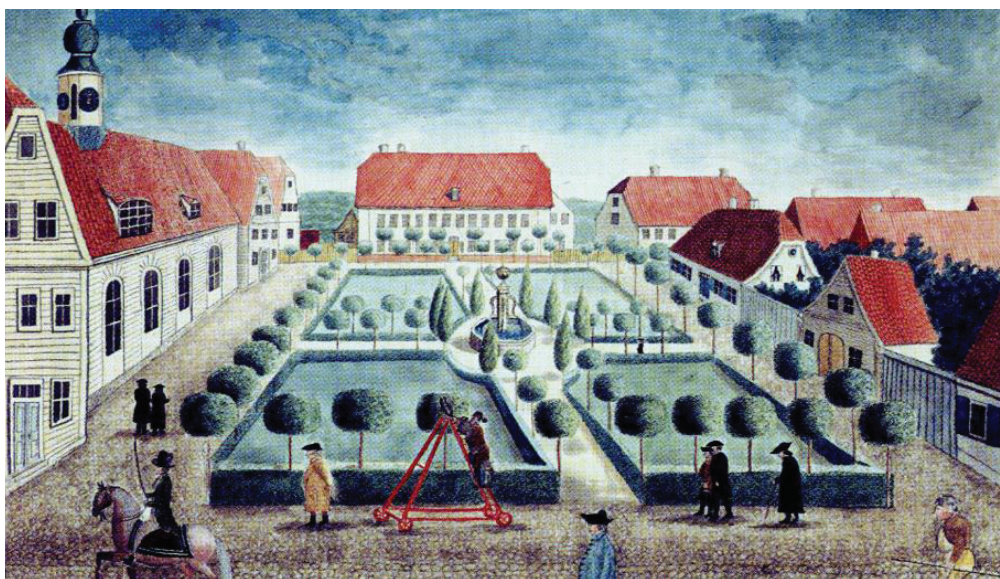

MUSIKSAMLINGEN I CHRISTIANSFELD ¹

AF PETER HAUGE

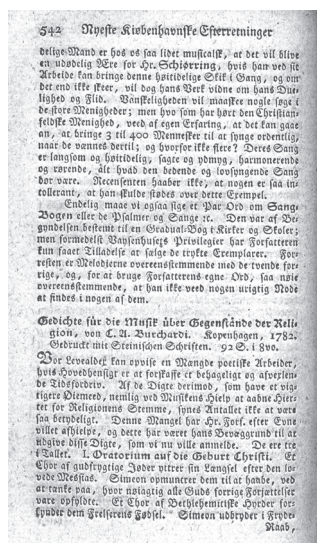
Ill. 1. Akvarel fra 1797, som viser kirkepladsen i Christiansfeld, er af en ukendt kunstner. Søstrehuset ses i baggrunden, mens kirken er afbildet til venstre.

I august 1796 bestemte Anne Sybille Reventlow og en unavngiven veninde sig for at tage på et weekendophold i det sønderjyske. De rejste med båd fra Assens på Fyn til fastlandet Jylland for at besøge en landsby, for at gå på opdagelse og for opleve byen og ikke mindst “lege turist”, som man nok ville kalde det i dag. Reventlow skriver om turen på et noget u-idiomatisk fransk i et brev til en anden veninde, Louise Stolberg, og nævner, at de desværre ikke kunne gå på indkøb i byen, da alle butikkerne allerede var blevet tømt på grund af det store antal besøgende, der havde været i løbet af sommeren: der var simpelthen ikke flere varer i butikkerne.² Til gengæld fik de set og oplevet en masse og deltog i en rundvisning sandsynligvis ved en af byens ansatte “turistguides”. De ankom fredag aften og blev indlogeret. Om lørdagen vises de to veninder rundt i byen og besøger blandt et af de store huse, hvor de ugifte kvinder har til huse og som

bebos af 200 personer. Der hersker en renlighed, en orden, en behagelig flid; især søstrenes [dvs. de ugifte kvinders] renlighed er slående: alle steder og i hvert hjørne ser huset ud, som var det fra i går. Salen, hvor alle disse personer sover, seng ved seng, er ren, komfortabel og så rar som muligt. Vi bliver ledt fra det ene lille værelse til det andet, hvor fem eller seks unge piger sidder ved et bord med en ældre én ved et andet bord som tilsynsfører, beskæftiget med forskellige former for arbejde: broderi og andet strik, bomuldsvævning, vævning af bånd og andet. Deres bedesal er smuk og behagelig. Der kan man se et cembalo, harper, violiner, fagotter osv. De er alle sammen musikere og fører smukke koncerter til deres morgen- og aftenbønner, men ingen får adgang.³

Den lille landsby, som på dette tidspunkt beboedes af omkring 500, og hvortil selv københavnere valfartede, var Christiansfeld – i dag mest kendt for deres honningkager og kakkelovne. Byen, som blev grundlagt i 1772, havde skabt stort røre og diskussion blandt borgerskabet og de intellektuelle, især fordi menigheden tilhørte en religiøs bevægelse, der kaldtes herrnhuterne eller på dansk brødremenigheden. På trods af at de også var pietister – man kaldte dem for de “glade pietister” i modsætning til de ortodokse, som i 1700-tallets Danmark var de fremherskende og som sad på magten – vakte de stor opmærksomhed med deres meget anderledes syn på for eksempel lighed (også mellem kønnene), forholdet til Gud, uddannelse, musik og arbejdsomhed.⁴ De var gode håndværkere, havde et udpræget talent for handel og industri, hvilket også var årsagen til, at de i første omgang blev inviteret til at grundlægge en mønsterby. Sammen med Struensee havde Christian VII nemlig besøgt en af menighedens byer i Holland og var blevet fascineret over deres evne til at drive en by og tjene penge. Selv om man var noget skeptisk i midten af 1700-tallet og var lidt nervøse ved deres evner til at udbrede deres “skadelige Meeninger” ved hjælp af salmesang,⁵ så blev især reformatorerne, som var inspirerede af Oplysningstidens ånd, efterhånden overbevist om, at man kunne lære noget af brødremenighedens tilgang til uddannelse og ikke mindst deres enorme fokus på musik og musikkens anvendelse og betydning, ikke bare i kirken men også som en opbyggelig fritidssyssel.⁶

Musikken spillede en stor rolle i brødremenighederne rundt om i verden og dermed også i Christiansfeld. Det forventedes ganske enkelt, at alle i menigheden på en eller anden måde kunne deltage i de musikalske udfoldelser både i og udenfor kirken. Der var ingen, som udelukkende levede af musikken, heller ikke organisten: alle havde et hovederhverv, og musikken var et bierhverv eller rettere, noget alle

Ill. 2. Udsnit af en anmeldelse af blandt andet Niels Schiørings nyste samling af konaler, som udkom i Nyeeste kiøbenhavn-ske Efterretninger, 34/2 (1783), dateret 22 august. Anmelderen argumenterer, at hvis brødre menigheden i Christiansfeld kan få 300-400 til syngende ordentligt, så burde man også kunne i folkekirken.

Det var dog ikke kun salmesang, som brødre menigheden i Christiansfeld var berømt for: mange besøgende beskriver i rosende vendinger de koncerter, som man overværede. En længere artikel, som J.A.P. Schulz udgav i 1790, der blandt andet handlede om en bedre musikalsk uddannelse af landbefolkningen, ledte til en større diskussion i København, og i et tidsskrift tages problemet op af en anonym skribent:⁹

At denne og fornøilige Tidsfordriv kan indføres [dvs. musik], derpaa have vi et heelt Societæts Exempel. Paa Christiansfeldt har jeg selv hørt smukke Concerter opføre af de ledige Brødre i deres saa kaldede, Brødrehuus: men disse ere Haandværkere, hvis daglige Arbejder gjør Fingrene ikke smidigere end Bondens.¹⁰

Der blev spillet masser af koncerter, og selv taffelmusik til festlige lejligheder tiltrak et stort publikum ude fra; efterhånden blev det et problem med folk, der ikke respekterede rammerne og tog sig for store friheder. I 1814 medførte det, at man fra menighedens side så sig nødsaget til at fyre organisten Johann Hermann Mankell, som havde ansvaret for musikken og ensembleerne.¹¹

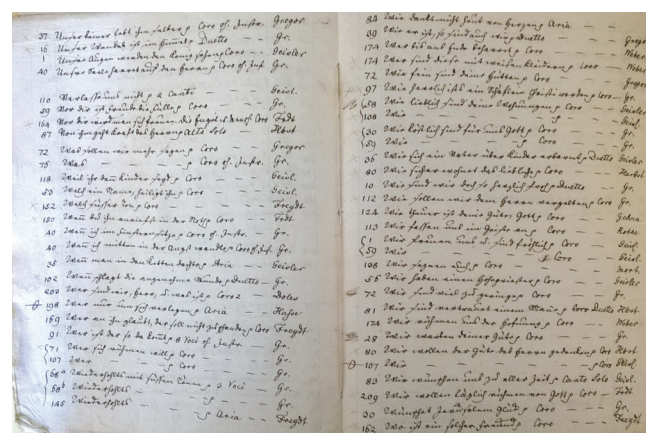
Fornylig, i sommeren 2015, har byen igen skabt opmærksomhed, idet UNESCO meddelte, at man har optaget den på verdensarvslisten over steder, som er af så stor kulturel værdi, at det bør støttes og bevares for eftertiden (af andre steder i Danmark kan nævnes Kronborg og runestenen i Jelling).¹² Det blev fejret i juli måned med gratis honningkager til alle og i august med et dronningebesøg. Endnu en gang valfarter turister til Christiansfeld lidt syd Kolding for at opleve byens arkitektur, den stringente byplan centreret omkring kirken og kirkepladsen, kirkegården ("Gudsageren"), hvor gravene er placeret efter køn, alder og civilstand med flade gravsten, der symboliserer, at alle i døden er lige for Gud. Alt i alt afspejler byen en æstetisk enkelthed og symmetri, som man sjældent ser bevareret andre steder.

Et af de aspekter, som man ikke har beskæftiget sig meget med, er musiklivet i Christiansfeld i slutningen af 1700-tallet, og det på trods af at brødre menighedens musikarkiv er blandt de største, stadigt

praktiserede og kunne deltage i. En af organisterne var således også byens apoteker og faktisk uddannet guldsmed. Flere i samtiden, heriblandt den kongelige kapelmester J.A.P. Schulz, klagede højlydt over salmesangen i den dansk lutherske folkekirke, og man diskuterede ivrigt, hvordan man kunne få menighederne til at synges så smukt, som man gjorde i Christiansfeld i stedet for den "utidige og uharmonerende Skraalen", som man ellers oftest hørte.⁷ Under sit weekendbesøg i Christiansfeld overværede Anne Sybille Reventlow også en gudstjeneste lørdag aften og nævner i brevet til veninden, at menighedens "sang, deres kor er af henrivende skønhed og harmoni; ingen tør synges med som ikke synger godt".⁸

eksisterende private samlinger i Danmark. Musikarkivet indeholder manuskripter svarende til omkring 1.600 værker, der går helt tilbage til byens grundlæggelse og endda også før. Derudover har samlingen en del trykte noder (mest fra omkring 1800-tallet) foruden musikteoretiske bøger, koralbøger, og musik for messingensemble. I alt er der ca. 8 hyldemeter.¹³ Arkivet, som allerede i 1970'erne blev registreret og er søgbar i RISM-databasen (www.rism.info), er efter danske forhold ganske enestående. Men andre brødre menigheder rundt om i Europa (for eksempel Zeist i Holland og Herrnhut i Tyskland) og USA (Winston-Salem) har dog endnu større manuskriptsamlinger. Sammenligner man arkiverne, vil man opdage, at mange af komponisterne og deres værker går igen, hvilket skyldes, at brødre menigheden (lige som den katolske kirke gjorde det i middelalderen med hensyn til de gregorianske melodier) forsøgte at opretholde en fælles musikalsk identitet således, at hver enkelt menighed spillede stort set det samme repertoire. Der er dog alligevel forskelle, for repertoire måtte selvfølgelig også afhænge af de praktiske forhold, som for eksempel hvilke instrumenter man havde til rådighed, hvor dygtige de enkelte medlemmer var på deres instrumenter, hvem der kunne synges og menighedens størrelse.

Allerede i de første år efter at Christiansfeld var blevet grundlagt, begyndte man at sammensætte ensembler og anskaffe musikken. Ælde rådet, som er menighedens øverste organ, korresponderede med Herrnhuternes hovedsæde i Tyskland, som så sendte et katalog til Christiansfeld; ud fra denne kunne man så bestille den musik, man ønskede og som passede til de lokale forhold. Ordren blev sendt af sted, hvorefter noderne blev kopieret i Tyskland og sendt til Danmark. Det er meget få af værkerne, som allerede var trykt, og i øvrigt var det billigere at bestille nye afskrifter end at købe eventuelle trykte værker. For eksempel levede det berømte forlag, Breitkopf i Leipzig, ikke kun af at sælge trykte noder: Deres største indtægtskilde var at sælge manuskriptkopier af værker, som de havde liggende, og som de havde købt af komponisterne. For eksempel er nogle af de værker, man finder i Gieddes Samling, netop sådanne kopier.¹⁴ I Christiansfeld opbevares stadig de tidligste kataloger, og en af dem ser ud til at have været et liste sendt fra hovedsædet (se Ill. 3). Listen er alfabetisk ordnet med tekstincipits, angivelse af genre og komponistens navn. Det er imponerende, at menigheden i Christiansfeld har formået at sammensætte en så omfattende samling på meget kort tid.

Ill. 3. Det tidligste katalog fra omkring 1770 over kirkelige værker (DK-Ch, R679), som sandsynligvis er sendt fra Herrnhut i Tyskland; fra denne kunne man bestille den musik, der ønskedes, hvorefter kopierne blev sendt til Christiansfeld.

Faktisk består den nuværende samling af flere forskellige samlinger, idet man også finder en del verdslig musik, som ikke kan have været en del af kirkens oprindelige arkiv. Søstrehuset, som Anne Sybille Reventlow besøgte og hvor de ugifte kvinder boede, havde ikke bare

Ill. 4. Gertraut Christina Müllers private nodebog; her en afskrift af Francois Couperin, "Le reveil-matin", Premier livre de pièces de clavecin IV ordre (Paris, 1730); DK-Ch, R1005.

en instrumentsamling; de enkelte søstre bidrog også med musik, som de enten havde skaffet privat eller afskrevet fra andre kilder (se Ill. 4). Hos søstrene blev kammermusikken opført under helt private forhold, hvortil ingen fremmede havde adgang. De medvirkede dog under gudstjenesterne, hvilket endte med at blive et større problem, idet de musicerende kvinder skabte for stor opmærksomhed blandt fremmede besøgende. De kom rejsende langvejs fra for netop at høre dem, og dermed flyttedes fokus fra det allervigtigste, som jo var bønner.¹⁵ I søstrenes "officielle" dagbøger, som stadig er bevarede, kan man læse, at de meget ofte spillede og sang (se Ill. 5).

Brødrehuset, hvor de ugifte mænd og enkemændene boede, havde også en musiksamling, men som mænd nu en gang er, så nævner de ikke så ofte i deres dagbøger, at de musicerer; når de gør, er det mere faktuel og uden de større følelser. Af verdslig musik er der blevet opført instrumentalkoncerter (blandt andet Rossettis hornkoncerter, hvilket kræver tre naturhorn), strygekvartetter (fx. Abel), værker for solocembalo og klavichord, sang og tasteinstrument, violin og obligat cembalo (fx. Vanhal). Hovedparten af den nuværende musiksamling består dog af kantater og motetter for et meget bredt udvalg af instrumenter: foruden et strygeorkester (måske uden kontrabas?) må der blandt menigheden have været to traversspillere (som højst sandsynlig også var dem, der trakterede oboerne inklusiv obo d'amore), naturhorn og -trompeter, fagotter, harpe og continuo-instrumenter (orgel og cembalo nævnes). Derudover havde man også et messingensemble med basuner, horn og trompeter, som deltog i tjenesterne i det fri, blandt andet til begravelser men også ved festlige lejligheder i kirken som for eksempel til påske. Det eneste instrument, der så at sige manglede, var pauken, men herrnhuterne anså den ikke for at være et musikalsk instrument (den spiller ikke melodier) og brugte den derfor ikke. Hvis de spillede musik, hvor pauken indgik, udelod man simpelthen instrumentet.

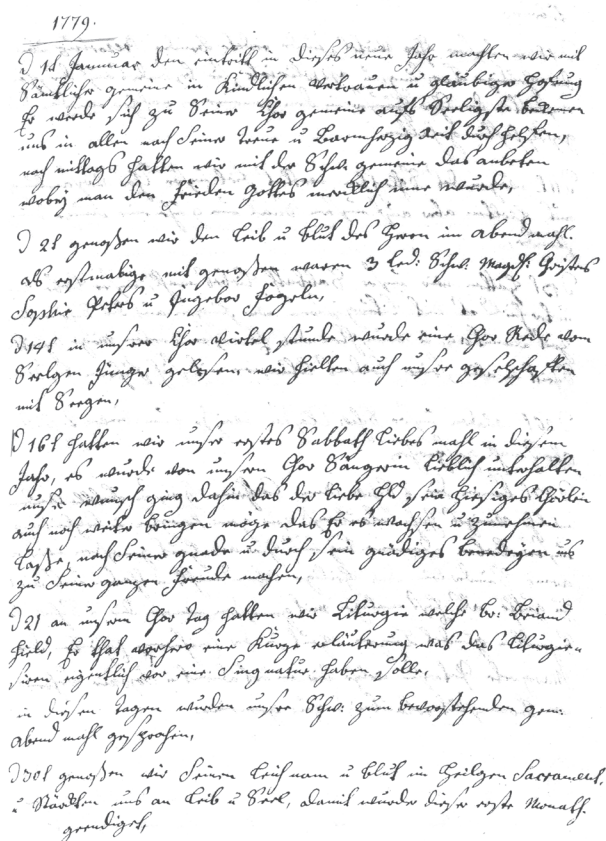
Det kirkelige repertoire, som spilledes i brødrethrenigheden, svarede ganske nøje til den æstetik og til de tanker, de formulerede omkring renhed og enkelthed. Lige som byen er enkel og bygget op omkring enkle linjer og proportioner, således var musikken indrettet på samme måde. Den galante musik fra midten og til slutningen af 1700-tallet og "Empfindsamkeit"-begrebet passede fint inden for den æstetiske ramme, og derfor opførtes oftest værker af samtidige komponister. De spillede ikke kun værker af komponister, som var en del af bevægelsen (Gregor, Freydt og Geisler), men også værker af Rolle, Türk, Händel og senere Mozart og Haydn.¹⁶ Hvis de følte,

at musikken overskred rammerne i forhold til inderlighed og enkelthed, så fjernede man ganske enkelt de afsnit, som var for virtuose eller dramatiske. Man kunne også erstatte den originale tekst med en ny, som passede bedre til den begivenhed, hvor værket skulle opføres. I nogle tilfælde kunne det gå hårdt ud over det originale værk, hvor de udeladte afsnit medførte usammenhængende modulationer, og hvor den nye tekst ikke helt svarede til værkets oprindelige musikalske udtryk. LaTrobe, en komponist som var medlem af en brødrethrenighed i USA, udgav en samling af kirkelige "anthems" af forskellige komponister, heriblandt Gregor og Freydt og Naumann. I introduktionen gør LaTrobe opmærksom på, at man bør lægge mærke til at

i de følgende eksempler på "anthems", som synges i brødrethrenigheden, vil man hurtigt se, at hverken i vokal- eller instrumentalstemmerne er der gjort noget forsøg på at demonstrere de optrædendes usædvanlige tekniske evner, da dette kunne føre menighedens opmærksomhed i en forkert retning. Mere udsmykkede kompositioner er forbeholdt øvelse derhjemme. Også vokale fugaer anvendes ikke i kirken, da de er uforståelige for menigheden, som ønsker at forstå teksten.¹⁷

Selv om man ikke spillede virtuos musik i kirken, kunne man godt gøre det hjemme.

Når man gennemgår musiksamlingen opdager man hurtigt, at der stort set ikke findes et eneste partitur men kun stemmesæt. Hvis der er partiturer, er de fra begyndelse af 1800-tallet og oftest trykte. Samlingen har udelukkende haft et praktisk formål, og partiturer har ikke spillet en nævneværdig rolle for om værkerne kunne opføres. I de ældste værker består orgelstemmen af en continuo-stemme med

Ill. 5. En side fra Søstrebushets dagbog startende januar 1779, hvor det nævnes, at til årets første Liebesmahl sang en korsangerinde og et lille kor; Christiansfeld, Schwe-sternhaus Diarier, S A I R, 1779.

Ill. 6. Orgel- eller cembalostemmen viser to forskellige typer "partitur": nederst ser man den mere traditionelle stemme bestående af en enkelt baslinje med becifring; når sangstemmen træder ind er teksten angivet (de sidste fire takter på siden). Øverst ser man et "kondenseret" partitur, hvor de vigtigste stemmer er medtaget i højre hånd og teksten angivet i mellem systemerne. Det første værk (DK-Ch, R116) er fra Hasses oratorium I Pellegrini, hvor den originale italienske tekst er erstattet af en tysk; det andet værk (DK-Ch, R611) er Hasses arie for basstemme og orkester, "Wer nur um sich verlegen".

becifring. Efterhånden ændres denne praksis, så stemmen faktisk bliver til et reduceret partitur, hvor sangernes indsatser er noteret, og hvor højre hånd oftest svarer til førsteviolin eller til eventuelle instrumentsoli (se ill. 6).

Akkorderne er fyldige og var kun til orientering – organisten ville sandsynligvis have reduceret dem. Stemmematerialet indeholder stort set ingen rettelser eller tilføjelser, hvilket synes at have været normal praksis den gang. Nogle gange ser man, at teksterne i vokalstemmerne er ændret, og at nogle af sættene indeholder to sæt vokalstemmer: en med den originale tekst og en anden med ny tekst. En af de ting, man undres over, er, at sættene kun indeholder en enkelt af hver strygerstemme – har orkestret eller måske rettere ensemblet kun bestået af en enkelt første- og en enkelt andenviolin, en bratsch og en cello? Det virker ikke så sandsynligt. Men stemmerne er forholdsvis små svarende til et lille A4-ark (ca. 22x18cm), hvilket besværliggør at flere kunne have spillet efter samme stemme.¹⁸ Såfremt de havde en usædvanlig orkesterstørrelse, ville det nok også været blevet bemærket af de fremmede tilhørere, som overværede koncerterne og skrev om dem.¹⁹

Blandt brødremenigheden må der også have været nogle ganske habile sangere, både kvinder og mænd; de sidstnævnte sang dog oftest udelukkende bas, altså et SSAB-kor. Man mener, at denne særprægede sammensætning skyldtes menighedens koralangspraksis, hvor den øverste stemme, sopranen, sang melodien, og basstemmen blev sunget af mændene, mens anden-sopranen og alten improviserede deres stemmer; orgelet akkompagnerede ud fra et partitur med melodi, bas og becifring (se Ill. 7).²⁰

Motetterne er meget forskellige lige fra soloarier og duetter til korale og større homofone korsektioner; enkelte af værkerne indeholder også recitativer. Desuden er mange af disse kirkelige værker dob-

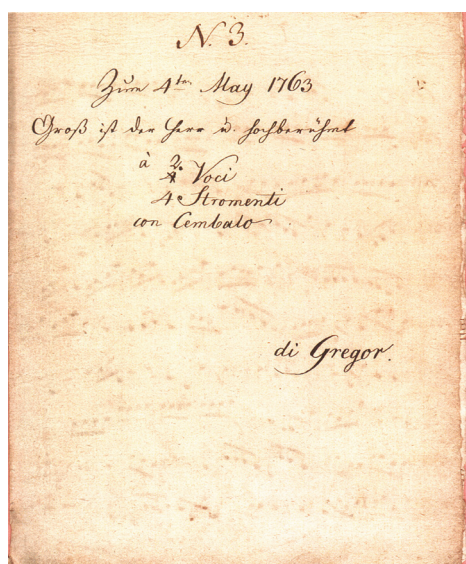

Ill. 7. Christian Ignatius LaTrobe, som regnes for en af de mere kendte herrnhutiske komponister udgav Hymn-Tunes, for Sung in the Church of the United Brethren (London, [1790?]). Foruden salmemelodier indeholder udgivelsen også detaljerede instruktioner i hvordan menigheden (dvs. kvinderne) skulle improvisere mellemstemmer til hver enkelt koral, her angivet ved de små sorte noder.

belt-korige med vokalsolister og stort orkester, som ikke bare har krævet nogle habile sangere og musikere men også en leder med et stort overblik. Man ville måske undre sig over, at der ikke findes orgelværker i musiksamlingen, men det var organistens lod at improvisere overgangene mellem de enkelte salmer. Da man ikke på forhånd planlagde, hvad der skulle synges, men liturgen lynhurtigt bestemte sig, så var det om, at menigheden var med "på noderne" med det samme, og at organisten kunne modulere hurtigt og elegant videre. Anne Sybille Reventlow nævner denne særprægede praksis en passant, da hun overværede en aftengudstjeneste: "Liturgen læste en del af brevet til Romerne med et par forklaringer hist og her; der blev sunget nogle strofer. Liturgen ordner det, som han vil, og skaber interesse ved at variere en del".²¹ Denne praksis med at kunne følge liturgen, når denne skiftede fra en salme til ny, krævede en del af menigheden, da den skulle kunne en enormt stort repertoire af salmer (melodier og vers) udenad – af bare melodier var der 500 forskellige.²² Daglig øvelse var nødvendigt for at vedligeholde dette repertoire og, som tidligere nævnt, var brødre menigheden derfor også kendt for deres smukke og harmoniske salmesang.

I dag anvendes nodesamlingen ikke længere; men den er et vidnesbyrd om, hvordan en lille by som Christiansfeld i den første generation af dens levetid har kunnet opretholde et højt og meget aktivt musikalsk niveau, der gav genlyd i hele Danmark og var inspiration til diskussionerne om uddannelse og ikke mindst musikkens funktion i hverdag og kirke. Nogle måneder før Christiansfelds optagelse på UNESCOs verdensarvsliste udkom for første gang nogensinde et lille udvalg bestående af 22 motetter og kantater fra musiksamlingen, som giver et godt indblik i stil, genre, og de forskellige muligheder for at sammensætte orkestre, solister og kor. Det er nok ikke muligt at gøre samlingen tilgængelig foreløbig, da det vil være meget dyrt og et tidskrævende arbejde. En mulighed ville måske være at digitalisere de omkring 8 hyldemeter, så manuskripterne kunne undgå slid og bevares sikkert for eftertiden, men bare det arbejde vil tage lang tid og kræve en stor fondsbevilling at udføre.

Ill. 8. Omslaget til et af de første værker, som menigheden i Christiansfeld anskaffede: Christian Gregors motet "Groß ist der Herr" for strygere og to sopraner (DK-Ch, R243); værket blev skrevet til en "søstrefest" og opført første gang den 4. maj 1763, dvs. før Christiansfelds grundlæggelse.

NOTER

1. Nærværende artikel bygger på introduktionen til *Værker fra Brødre menighedens musiksamling*, Christiansfeld, red. Hauge (Dansk Center for Musikudgivelse, Det Kongelige Bibliotek, 2015), s. v-xviii, og Hauge, "The Music Collection of the Moravian Society, Christiansfeld", red. Frans Brouwer, *The Impact of Music on Moravian Community Life* (Kolding, 2015), s. 28-36.
2. Louis Bobé (red.), *Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekreds* (København, 1922), bd. 9, s. 104.
3. Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 103-04.
4. En god introduktion til brødre menigheden findes i Thomas Bredsdorffs *Den brogede oplysning* (København, 2003).
5. Peder Olrog, *Afhandling om Psalmernes Fornødenhed* (København, 1768), s. 18-19.
6. En af de mere skeptiske over for brødre menigheden var Hans Adolph Brorson, som anså bevægelsen for at være farlig og skulle derfor bekæmpes – han ændrede dog mening senere hen.
7. Anmeldelse i *Nyeste kiøbenhavnske Efterretninger om lærde Sager*, 34/2 (1783), s. 541.
8. Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 104-05.
9. J.A.P. Schulz, *Tanker om Musikkens Indflydelse paa et Folks Dannelse* (København, 1790); afhandlingen udkom oprindeligt på tysk i tidsskriftet *Minerva* (febr. 1790), s. 254-67.
10. Artikel i *Maanedskriftet Iris*, 3 (1794), s. 158.
11. Sybille Reventlow, "Musik og sang", red. Pontoppidan-Thyssen, *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld* (Åbenrå, 1984), bd. 2, s. 676-78.
12. For en nærmere beskrivelse og argumentation for hvorfor byen er optaget på verdensarvslisten se <<http://whc.unesco.org/en/list/1468>>.
13. Gieddes Samling, som i dag befinder på Det Kongelige Bibliotek og regnes for en af de større, mere kendte, nodemanuskriptsamlinger fra 1700-tallet, fylder "kun" 4,75 hyldemeter.
14. Johann Adolph Scheibes *III Sonate per il cembalo obligato e Flauto Traverso*, som findes i manuskript i Gieddes Samling (DK-Kk, Gieddes Saml. III, 24), er en afskrift af en trykt udgave produceret af Ulrik Haffner, Nürnberg. En anden kopi af samme værk, som dog ikke er i Gieddes Samling, er DK-Kk, C II, 38.
15. Se bla. Reventlow, "Musik og sang", s. 216.
16. Christian Ignatius LaTrobe skriver i sin samling af *Anthems for one, two or more voices...* (London, [1811?]), s. 3: "Many of the Anthems in general use with the Brethren, have been composed by Members of their own Church; but such of the works of other Authors of Sacred Music as suit the peculiar character of their services, are likewise adopted. Of this description some specimens are here introduced, from the works of Handel, Hasse, Graun, C.P.E. Bach, Rolle, Naumann, Wolff, Kunzen, and Schulz."
17. LaTrobe, *Anthems for one, two or more voices*, s. 3.
18. I andre brødre menigheder fulgte strygersektionens størrelse barok-praksis; jf. fx. Anja Wehrend, *Musikanschauung, Musikpraxis, Kantatenkomposition in der Herrnhuter Brüdergemeine* (Frankfurt am Main, 1995), s. 47-60.
19. For nogle eksempler se Hauge (red.), *Værker fra Brødre menighedens musiksamling*, Christiansfeld, s. viii-ix.
20. LaTrobe, *Hymn-Tunes, for Sung in the Church of the United Brethren* (London, [1790?]), indeholder grundig instruktioner i, hvordan brødre menighedens salmer skulle akkompagneres på orgelet.
21. Bobé (red.), *Efterladte Papirer*, s. 105.
22. Reventlow, "Musik og sang", s. 218-20.

Peter Hauge, uddannet som blokfløjtenist, derefter MA og Ph.D. fra universitet i England og nu seniorforsker ved Dansk Center for Musikudgivelse på Det Kongelige Bibliotek; har bl.a. udgivet værker af Carl Nielsen, Johann Adolph Scheibe og fra Brødre menighedens arkiv, og har desuden skrevet artikler om John Dowland, Robert Fludd, Scheibe og musikfilologiens teori og metode.